

й інтелектуальну здатність німецької нації до підкорення, поглинання і асиміляції своїх стародавніх східних сусідів, він свідчить також про те, що ця тенденція до поглинання з боку німців завжди була і все ще є одним з наймогутніших засобів, за допомогою яких цивілізація Західної Європи поширювалась на сході нашого континенту, ... і що, таким чином, природна і неминуча доля умираючих націй полягає в тому, щоб дати завершитись цьому процесові розкладу і поглинання більш сильними сусідами» [2, 81].

Проти скептицизму Й. Добровського активно виступив Йозеф Юнгман (1773–1847). Зокрема,

він написав: «Яка користь хворому, якщо йому вчений лікар скаже про його небезпечний стан, назве йому його хворобу і переконає, що той є справді хворий і, мабуть, невиліковно хворий, але коли його запитають про ліки, зниже плечима і зізнається, що таких нема, хіба що природа допоможе сама собі» [3, 235]. Історія потвердила слушність його слів. Вони спонукали до активної діяльності велику групу молоді, і це сприяло прискоренню відродження чеської мови.

Досвід наших сусідів слов'ян у справі збереження та розвитку рідної мови може правити нам зразком діяльності на цій ниві.

1. Dějiny české literatury. – Praha, Nakl. ČSAV. – Díl 2. – 1960. – 685 s.
2. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині //

- К. Маркс, Ф. Енгельс : Твори у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, [1958] – 1985. – Т. 8. – 705 с.
3. Dějiny české literatury ... – S. 235.

Volodymyr Zhytnyk

THE REVIVAL OF THE CZECH LANGUAGE AND SOME ISSUES OF UKRAINIAN-CZECH RELATIONS

The article deals with the process of revival of the Czech language in 18th – 19th centuries, specific approach of different scientists and culture figures to the matter. The certain parallels are carried out with the language situation in Ukraine. The research presents some little known facts of Ukraine-Czech contacts.

Key words: Ukraine-Czech contacts, language, national revival, purism, linguists, czech.

УДК 811.161.2'374«19/20»

Зайцева О. В.

РЕМАРКИ «ЗАСТАРІЛЕ» ТА «РІДКОВЖИВАНЕ» У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Статтю присвячено вивченню застарілої та рідковживаної лексики, зафіксованої у словниках української мови другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. Виявлено випадки невідповідності між маркуванням застарілої і рідковживаної лексики та її реальним статусом у сучасній українській літературній мові. Зроблено ряд пропозицій щодо маркування цієї лексики.

Ключові слова: українська мова, ремарка, маркування, застаріле, рідковживане, словник, мовна норма.

Питання перегляду реєстру застарілої та рідковживаної лексики у словниках української мови на сьогодні є досить актуальним. Адже в 30-ті й 70-ті роки ХХ ст. розвиток української мови гальмувався діями, спрямованими на її штучне

зближення з російською. Питомі українські слова, граматичні форми оголошувалися «вигаданими», «неприродними», зараховувалися до розряду діалектних, застарілих. Наприклад, не рекомендувалися до вжитку слова *попри*, *допіру*,

завваги, доки, заки, либонь». У рамках кампанії за суцільну атеїзацію суспільства архаїчними словами або соціальними діалектизмами вважалися релігійні назви та поняття: *богovidступник, бог-говірний, богоспасенний, Великдень* [14, 192]. Замінювалися і цілі лексичні одиниці, наприклад, *виміна на обмін, будище на майбутнє, гуртовий на валовий* та ін. [16, 354]. Подібні маніпуляції з лексикою спричинилися не лише до збіднення словникового складу української мови, але й до її стилістичного знебарвлення. Тому здається доцільним виокремити з-поміж лексичного складу української мови застарілі та рідковживані слова з тим, щоб з'ясувати їхній статус у стилістичній системі мови.

Категорію застарілих та рідковживаних слів можна вивчати з різних точок зору, зокрема на діахронному та синхронному зрізах. З погляду діахронії застарілу та рідковживану лексику розглядають у межах пасивного реєстру словника. Це питання заторкують такі мовознавці, як І. К. Білодід [4], А. А. Бурячок [6], А. П. Грищенко [8], М. А. Жовтобрюх [11], М. Я. Плющ [13], О. Д. Пономарів [14], О. О. Тараненко [15]. Вони поділяють лексику української мови з погляду її вживання на активну та пасивну. До активно вживаних належить та частина слів сучасної української мови, яка об'єднує у своєму складі лексичні одиниці, особливо часто використовувані мовцем у зв'язку з найістотнішими для сучасного суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями. До категорії пасивної лексики зараховують лексичні одиниці, вживання яких є обмеженим – це застарілі слова та неологізми [8, 193]. У запропонованому дослідженні нас цікавлять слова, що означені ремаркою «застаріле» та близькі до них за своїм статусом у мові слова з ремаркою «рідко» (далі «рідковживане»).

Розгляд застарілої та рідковживаної лексики у діахронії (як процесу старіння лексики) цілком може бути предметом наукових зацікавлень. Проте категорію «застаріле» та «рідковживане» у словниках української мови варто розглядати також і в ракурсі синхронії, тобто стану мови у певний історичний період. Власне, йдеться про статус слів у мові на сучасному етапі розвитку. На такій осі одночасовості ми аналізуємо застарілу та рідковживану лексику у «Російсько-українському словнику» у трьох томах за редакцією І. К. Білодіда 1969 року видання (далі – РУС) [2], у «Словнику української мови» 1970–1980 рр. видання в 11 томах (далі – СУМ) [3]. Їх зіставлення з подібним типом лексики у «Великому тлумачному словнику», який вийшов у 2004 р. (далі ВТС) [1], репрезентує діахронний зріз. Ми обмежилися дослідженням реєстру слів на літери А, Б, В. Серед них виявлено

843 слова – з ремаркою «рідко» та 650 слів – з ремаркою «застаріле».

У словниках української мови стилістична характеристика застарілої та рідковживаної лексики здійснюється через текст тлумачення та через відповідну позначку (ремарку). Вона вказує на поширеність слова, його експресивне чи експресивно-емоційне забарвлення або на інші особливості його функціонування в мові. Ремарки у словниках подаються у скороченому вигляді. Наприклад: «заст.» – застаріле слово; «рідко» – рідковживане слово. У СУМі використано 94 ремарки. З них Н. І. Бойко виділяє власне експресивних тільки 11: «вульгарне», «жартівливе», «зменшене», «зменшено-пестливе», «пестливе», «збільшене», «зневажливе», «іронічне», «лайливе», «урочисте», «фамільярне» [5, 12].

Певною мірою експресивний зміст слова відображають і такі ремарки, як «застаріле» та «рідковживане», оскільки вони паспортизують лексеми з погляду активності використання. Застарілі та рідковживані слова – це також експресивно забарвлена лексика, оскільки мовець завжди їх помічає на тлі нейтральної лексики.

Спільне у маркуванні застарілої лексики у словниках української мови

Розглянувши слова, зафіксовані в усіх трьох словниках з ремаркою «застаріле», ми поділяємо застарілу лексику на такі групи:

1. Власне застаріла лексика у словнику.
2. Застаріла лексика із помилковим маркуванням.
3. Застаріла лексика із позиційною невідповідністю ремарки.

До першої групи ми зараховуємо застарілу лексику, що маркується в усіх словниках як «застаріле». Для минулого часу – це нейтральна лексика, але на сучасному етапі вона сприймається як експресивна. У межах цієї групи ми виділяємо:

- слова, що зовсім вийшли з ужитку, хоча реалії, позначувані цими словами, залишаються актуальними. Наприклад: *адюльтер* «подружжя невірність», *аран* «негр», *бугорчатка* «туберкульоз», *бурнус* «просторе жіноче пальто з широкими рукавами», *бурці* «баки», *вертоград* «сад». Названі слова слушно марковані у словниках як «застарілі». Вони можуть вживатися як з метою створення часового колориту (рідше), так і з метою надання контекстові експресії (частіше):

А в саді, В своїм веселім вертограді, Версавія купалася, Мов у раї Єва (Т. Шевченко);

- слова, що зовсім вийшли з ужитку, семантика їх невідома сучасним мовцям і позначувані ними поняття зникли з життя (внаслідок дій

екстралінгвістичних чинників). Наприклад: *аршин* «давня східнослов'янська міра довжини», *аршинний* «мірою в один аршин», *берлін* «карета», *важниця* «підставка для підважування воза під час змащування коліс», *вагани* «довгаста дерев'яна миска для їжі». Це є власне матеріальні архаїзми, або історизми, а тому у словниках їх варто подавати не з ремаркою «застаріле», а з ремаркою «історизм». Проте ремарка «історизм» в опрацьованих словниках не фігурує. Словники під ремаркою «іст.» подають пояснення – «історія». Такою ремаркою визначається передусім історична термінологія, переважно пов'язана з розвитком суспільства [9, 160]. Ми схильні вважати це за недолік.

До другої групи ми зараховуємо застарілу лексику, яка, на нашу думку, позначена ремаркою «застаріле» помилково. Це застаріла лексика, що змінила своє стилістичне забарвлення у процесі функціонування мови, хоча сучасний ВТС не фіксує таких змін. З таких слів варто зняти ремарку «застаріле», надавши тим самим нейтральності, або ж позначити їх іншими ремарками.

Наприклад, опрацьовані словники подають слово *амур* у значенні «любовні справи, пригоди» (вживається тільки в множині) з комбінованими ремарками «розмовне» та «застаріле». Це слово знову повернулося в активний ужиток. Про це можна говорити, зважаючи на частоту використання слова, зокрема у ЗМІ, та на тенденції в усному спілкуванні між представниками українського соціуму. В сучасній мовній практиці це слово набуває експресивного забарвлення: *Але полишмо амурні справи Володимира Святого й повернімося до вибору православної віри* (З газети). Отже, в цьому випадку потрібно зняти зі слова *амур* ремарки «застаріле», «розмовне» і позначити його як «експресивне».

СУМ, РУС та ВТС подають слово *баришник* із ремаркою «застаріле» у значенні «людина, яка скуповує товар та перепродує його». Словники також подають синоніми до слова – *перекупник, перепродувач*. За нашими спостереженнями, слово *баришник* трапляється у сучасній розмовній мові досить часто, як-от: *Ціну подвигу все частіше призначають баришники* (з газети). Тому ремарка «застаріле» при ньому зайва.

СУМ, РУС та ВТС подають слово *буцегарня* із комбінованими ремарками «розм.», «заст.», які вказують на те, що слово залежно від мовного вжитку може набувати одного або іншого значення, або реалізувати обидва значення. Тлумачення цього слова у словниках таке: *буцегарня* – «приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, темна». На нашу думку, ремарку «застаріле» варто зняти і залишити слово лише як

«розмовне», доповнивши слово ремаркою «знижене», «зневажливе». У публіцистичному та художньому мовленні це слово вживається зі стилістичною метою, як перифраз, часом – для створення іронічних або зневажливих ситуацій. Наприклад: *За київськими чиновниками плаче буцегарня* (з газети).

Помилково марковано як «застарілі» також частина слів, характерних для конфесійного стилю: *благий, благоволити, благоденство, благоліпний, благопристойний, благородити, благочестивий, благочестя, велеречивий*. Наша рекомендація – зняти ремарку «застаріле», залишивши в кожному окремому випадку ремарку «книжне» та маркувати ці слова як урочисто забарвлені. Крім того, ілюстративний матеріал у словниковій статті подати із конфесійного стилю.

Виявлено також слова світського змісту, які на сучасному етапі досить уживані. Словники фактично гальмують їхнє вільне функціонування, ремаркуючи як «застаріле». А проте ці слова не вичерпали своїх функціональних ресурсів. Наприклад: *басвий* – прикметник до *бая* (у значенні «м'яка бавовняна, рідше вовняна тканина з ворсом; байка») марковане як «застаріле». Наша рекомендація – зняти ремарку «застаріле» та повернути слово у активний вжиток замінивши ним слово *байковий*; *біржа* – у значенні «місце стоянки візників, фурманів у містах» подається в опрацьованих словниках з ремаркою «застаріле». Ми б рекомендували зняти таку ремарку та повернути слово в активний ужиток, особливо, якщо взяти до уваги актуальність паркування машин. Це збагатить словник загальноновживаної мови.

Третя група – це застаріла лексика із позиційною невідповідністю ремарки у рамках словникової статті. Така невідповідність полягає у тому, що ремарка «застаріле» стосується всіх значень слова. Насправді їх треба обмежити окремими значеннями багатозначного слова. Наведемо приклади словникових статей.

Аз – слово марковане як «застаріле» в усіх трьох значеннях: *заст.* 1. стара назва літери «а». 2. *тільки мн.* Літери. 3. *тільки мн. перен., розм.* первісні, початкові відомості, початки чогонебудь. Це слово у перших двох значеннях дійсно вийшло із ужитку і втратило семантику, зрозумілу для сучасного мовця. У третьому ж значенні слово варто маркувати лише як «розмовне». Пор. використання цього слова у тексті: *У понеділок Кирилик уже викрикував на всю хату аз, буки, віди* (Панас Мирний). *Вивчіть ази науки, перш ніж намагатися зійти на її вершини* (Фізiol. вищої нерв. діяльності) [3].

У другому прикладі слово набуває емоційного забарвлення, причому переходить у розряд розмовної лексики. Тому варто було б поставити

ремарку «застаріле» лише для двох перших названих значень. ВТС подає словникову статтю «аз» аналогічно СУМу. РУС як перекладний словник не подає розгорнутих дефініцій слова. Найчастіше семантику слів розкрито через синоніми (що характерно для словників такого типу). Слово *аз* у сполученні *починати з азів* марковано у РУСі як «розмовне», а в сполученні *знати лише аз і буки* (тут «аз» у знач. стара назва літери а) – як «застаріле». Отже, важливе значення має тлумачення слова різними способами: через емоційно-оцінну ремарку, додаткову характеристику в дефініції та через ілюстративний матеріал. У нашому випадку маємо позиційну невідповідність ремарки у СУМі та ВТСі.

Відмінне у маркуванні застарілої лексики у словниках української мови

Непоодинокі випадки, коли в одних словниках та сама лексема супроводжується ремаркою «застаріле», а в інших має ремарку «церковне», «розмовне», «поетичне», «іронічне» або ж взагалі ніяк не маркується (тобто укладачі словника вважають це слово нейтральним). Залежно від вищенаведених критеріїв, ми поділяємо застарілу лексику, яка відмінно зафіксована в словниках, на такі групи:

1. Лексика, маркована як «застаріла» у ВТСі та СУМі.
2. Лексика, маркована як «застаріла» у СУМі та частково у РУСі; у ВТСі – з іншими ремарками.

До першої групи ми зараховуємо слова, що марковані як «застарілі» у СУМі та ВТСі. На сучасному етапі розвитку мови вони мають саме таке забарвлення, хоча РУС подає ці слова з відмінними ремарками: «церковне», «розмовне», «книжне», «військове» тощо, або взагалі без ремарки (отже, як стилістично нейтральні). Зважаючи на сучасну мовну практику, варто переглянути використання щодо цих слів ремарок «церковне», «розмовне» тощо. З огляду на це ми виділили кілька підгруп слів, що потребують зміни ремарок.

Власне застаріла лексика. До цієї підгрупи ми зараховали лексику, що була маркована у СУМі та ВТС як «застаріла»: *білет* – «паперовий грошовий знак» (РУС – без ремарки); *берковець* – «міра ваги, яка дорівнювала 10 пудам» (РУС – *іст.*); *васаг* – «чумацький віз» (РУС – *обл.*), *вериги* – «залізні ланцюги, пута, які носили на руках або на тілі релігійні фанатики з метою самокатування» (РУС – *рел.*). Це власне історизми, а тому їх варто подавати у словниках із ремаркою «іст.».

Застаріла лексика із помилковим маркуванням. До цієї підгрупи ми зараховуємо ті слова, що ВТС та СУМ маркують як «застарілі» по-

милково. РУС же такі слова супроводжує іншими стилістичними ремарками. Наприклад, слово *альфонс*, яке подається у СУМі з ремарками «застаріле», «зневажливе» у значенні «коханець, що перебуває на утриманні жінки» дійсно початково використовувалося у мові із негативним, зневажливим відтінком. Наразі воно набуло такого поширення, що його варто зарахувати до категорії розмовної лексики. Саме так його подано у РУСі.

СУМ подає слово *ангел* з ремаркою «застаріле» у таких значеннях – 2. «захисник або заступник; охоронець»; 3. «про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне або приємне». У цьому випадку дочечніше було б позначити слово у другому (як це подає ВТС) та третьому значенні лише як «переносне», тобто без стилістичної ремарки. Це видно із контексту: – *Полю, здрастуй! Скоріше, бо ми запізнимось. А ось і водичка мінеральна й помідорчики. Ти у мене ангел!* (П. Ф. Автомонов) Тобто тут маємо неточність стилістичного маркування слова у словниках. РУС подає слово *ангел* як нейтральне (тобто без ремарки).

Розширенню реєстру нормативної лексики української мови сприятиме активізація таких слів, як *вартівник* у значенні «вартовий» та *вартівня* – «приміщення для сторожа або військових вартових». Ці слова у СУМі та ВТСі марковані як «застарілі», проте РУС подає їх з ремаркою «розмовне». На нашу думку, ці слова не вичерпали свої номінативних ресурсів, а тому вони можуть замінити у мові русизми *вахта* та *вахтер*.

Слово *божественний* СУМ та ВТС подають із ремаркою «застаріле» у значенні «надзвичайно гарний, чудовий». Це слово варто подавати у словниках з ремаркою «поетичне» у переносному значенні слова «надзвичайно гарний, чудовий». Пор. у прикладі: *Божественна поезія! Високі думи! – говорили разом Дашкович і Радюк* (І. Нечуй-Левицький). РУС подає це слово без будь-яких ремарок. На сучасному етапі у переносному значенні воно втрачає своє стилістичне забарвлення застарілого. Адже воно не втрачає своє експресивне забарвлення.

До другої групи ми зараховуємо лексику, що маркована як «застаріла» у СУМі, а в окремих випадках і у РУСі. ВТС подає такі лексеми з іншими ремарками, або ж взагалі позбавляє стилістичного забарвлення, що, на нашу думку, помилково. Зважаючи на означені нами критерії, ці слова можна поділити умовно на такі підгрупи:

Лексеми, що марковані у СУМі та РУСі як «застарілі», проте позбавленні стилістичних ремарок у ВТС: алярміст, афронт, бакишиш, божник, бортництво, блейвас.

Лексеми, що марковані у СУМі як застарілі, але у РУСі та ВТСі мають інші стилістичні ремарки: *амоніак* – (РУС – фарм., ВТС – без ремарки), *благовіст* – (РУС – церк., ВТС – без ремарки), *бояринувати* – (РУС – іст., ВТС – етн.), *бюрократ* – (РУС та ВТС – без ремарки). Зважаючи на сучасну мовну практику, ми б рекомендували маркувати наведені слова аналогічно СУМу, тобто – позначити ремаркою «застаріле». Згадаємо також слово *верцадло*:

у СУМі читаємо: *верцадло* – заст. дзеркало. Аналогічно його маркує і РУС. Проте ВТС наділяє це слово ремаркою «зах.» – західноукраїнське слово. Така ремарка не виправдовує себе. Адже вона позначає слово з погляду західного варіанта літературної мови, або, як тоді ще її називали, галицька мова [10, 4]. У раніших словниках трапляється ремарка «галицьке». У невидрукованому словнику П. Білецького-Носенка (укладений на 1843 р.), М. Закревського (1861 р.), у неповному словнику О. Афанасьєва-Чужбинського (1855 р.) та К. Шейковського (1861 р.) є ремарка «галицьке». Проте вона не позначена оцінністю, а є лише фіксацією ареалу вживання того чи іншого слова [10, 8]. Словник О. І. Огієнка (1924 р.) подає таку ремарку: *а.з.* – давнє (архаїчне) українське слово, що вживається в Галичині, але вже забуте на Великій Україні [12, 17]. Це є також власне ремарка «галицьке» – і позначає територіально обмежене вживання слова. А ремарка «західне» взагалі не фігурує в мовній дискусії 70-х рр. Тому така ремарка в нашому випадку недоречна. Адже ВТС фіксує сучасний стан літературної мови, а ремарки «західне» і «східне» відображають стан літературної мови в минулому (проте ремарку «східне» словники чомусь ніколи не дають).

Стилістичне маркування рідковживаної лексики у словниках української мови

Для рідковживаної лексики в опрацьованих словниках тлумачного типу (СУМ та ВТС) найчастіше використовується такий спосіб тлумачення: семантика слова розкривається покликанням на основне слово, яке на своєму місці має докладне тлумачення за формулою «Те саме, що..» [7, 15]. Зафіксовано також випадки, коли ремарка «рідко» фігурує біля варіантних форм слова, що становлять його фонетичні, морфологічні видозміни. Наприклад: *бабак* – *байбак*; *безвусий* – *безусий*; *бескеття* – *бескеддя*; *бідолаха* – *бідолога*; *білястий* – *біластий*; *блюмінг* – *блумінг*; *вдалий* – *удалий*; *вервечка* – *вірвечка*; *витнути* – *витяти*; *виходжати* – *вихожати*; *відламок* – *відломок*; *вір'я* – *вор'я*; *вітрогін* – *вітрогон*; *власне* – *власно*; *вухналь* – *ухналь*. Наведені варіантні явища – це дублетні утворення. Здебільшого і семантично, і стилістично вони

тотожні, хоча деякі можна характеризувати на сучасному етапі розвитку мови як експресивні. Пор. : *Бог* – *Біг*, *безцінь* – *безцін*, *висміювати* – *висмівати*. Інші слова стали застарілими, як-от *авантюра*, *брунет*.

У досліджуваному матеріалі ми виявили чимало випадків, коли ті самі слова словники СУМ і ВТС маркують як «рідко», а РУС позначає їх по-різному. Таку лексику ми умовно виділили у перший тип:

Лексика з ремаркою «рідко» у СУМі та ВТСі; у РУСі – з іншими ремарками.

Проаналізувавши реєстр рідковживаної лексики у словниках з погляду слухності маркування того чи іншого слова, ми виділили такі групи:

I. Власне рідковживана лексика.

До цієї групи ми зараховуємо рідковживану лексику, що маркується в СУМі та ВТСі як «рідковживане», а в РУСі має інші ремарки або ж взагалі ніяк не маркується. Наприклад, СУМ та ВТС подають такі рідковживані слова: *амбітність* «амбіція» (РУС – без ремарки); *бесідник* «особа, яка проводить бесіду, лектор, доповідач» (РУС – прост.); *бідкатися* «жити в бідності, бідувати» (РУС – без ремарки); *бронювати* «надавати кому-небудь право розпоряджатися, володіти ким-, чим-небудь; закріпляти за ким-, чим-небудь» (РУС – без ремарки).

Наведені слова, крім того що рідковживані, зберігають стилістичне забарвлення на синхронному зрізі, а тому їх варто маркувати у всіх словниках і як «експресивні». Такі слова часто підсилюють значення, зміцнюють основне семантичне навантаження слова, підкреслюють його смислову сутність, увиразнюють. Пор. слова *бідкатися* і *бідувати* в одному значенні «жити в бідності, нужді, терпіти злидні, нестатки»:

– *Матері буду усього постачати, чого забажа. Нехай, коли досі бідкалася,.. у розкоші поживе. (Г.Квітка-Основ'яненко).*

Збагатимо країну, і кожен її чесний трудівник-громадянин перестане бідувати. (Іван Ле).

У першому прикладі слово *бідкатися* передає те саме значення, що і слово *бідувати*, але набагато виразніше, підсилюючи ступінь стану.

II. *Рідковживана лексика з помилковим маркуванням.*

Крім слухного маркування, у словниках можна виявити слова, що невинувато марковані як «рідковживані».

Деякі слова, марковані у СУМі та ВТСі як «рідковживані», РУС подає з дещо відмінними ремарками. Наведемо приклади словникових статей. Слово *атласовий* у СУМі та ВТСі позначається ремаркою «рідко» у значенні «атласний». РУС же зараховує дане слово до текстильних термінів (*текст.*), а також подає із ремаркою

«переносно» (у значенні «атласова шкіра»). На нашу думку, зі слова **атласовий** варто зняти ремарку «рідко» і позначити його ремаркою «експресивне» у значенні «гладенький, блискучий».

Ремаркою «поетичне» варто позначити слово **біль** у значенні «яскраво-білий колір; білість». Чи тільки справді то сніги біліють? А може то розжеврілася туга, як те залізо, що біліє біллю?.. (Леся Українка). СУМ та ВТС подають це слово із ремаркою «рідко», РУС – із ремаркою «просторіччя», що ми вважаємо за помилку.

Слово **вепр** СУМ та ВТС у значенні «дикий кабан» подаються із ремаркою «рідко». Таку ремарку, на нашу думку, варто зняти, адже слово **вепр** увійшло в активний вжиток. Показово, що РУС подає його без будь-яких ремарок.

Усі наведені слова ми рекомендували б означити ремаркою «експресивне».

Ми виявили також певну кількість ненормативної для сучасної української літературної мови лексики, що у СУМі та ВТСі маркована як «рідковживана», РУС же подає її дещо відмінно. Пор. у табл. 1.

Таблиця 1. Маркування ненормативної для сучасної української мови лексики в словниках

Реєстрове слово	Ремарка у СУМі, ВТС	Ремарка у РУСі	Наша рекомендація
<i>Адрес</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Адреса
<i>Безпуття</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Бездоріжжя
<i>Безспірний</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Безперечний
<i>Бичувати</i>	<i>рідко</i>	<i>книжн.</i>	Шмагати
<i>Бай</i>	<i>дит., рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Люлі
<i>Бесідка</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Альтанка
<i>Безрозсудство</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Нерозсудність
<i>Безславити</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Неславити
<i>Безстрашний</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Байдужий
<i>Бугор</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Горб
<i>Бугруватий</i>	<i>рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Горбкуватий, опуклий
<i>Ботинки</i>	<i>розм., рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Черевики
<i>Блідніти</i>	<i>розм., рідко</i>	<i>без ремарки</i>	Бліднути

Такі ненормативні слова штучно втискувалися в совітські часи до реєстру словників і позначалися ремарками «рідко» та «розмовне». Більшість із них – русизми. Русизми у словниках є наслідком мовної політики з 30-х рр. до кінця ХХ ст. Наразі варто переглядати реєстри словників і вилучати з них подібну лексику, замінивши її на питомо українські слова.

Другий тип – лексика з ремаркою «рідко» у реєстрі СУМу та ВТС.

Певні лексеми СУМ та ВТС фіксує з ремаркою «рідко», а до реєстру РУСу вони взагалі не потрапляють. Залежно від критерію слухності маркування слів, ми виділили такі групи:

І. Власне рідковживана лексика.

Ми виокремили лексику, що маркована у СУМі та ВТСі як «рідко» та має для сучасного мовця експресивне забарвлення. Наприклад: *бачення* «побачення, зустріч»; *бездолець* «нещаслива людина»; *білувати* «білити крейдою, вапном»; *божистий* «божий» і «божественний»; *болячий* «болючий»; *боязний* «боязкий». Наведені слова справді варто кваліфікувати як «рідковживані», зважаючи на їхню обмежену вживаність у сучасній мовній практиці.

Рідковживана лексика з помилковим маркуванням.

У СУМі та ВТСі є лексика, маркована як «рідковживана», а проте, на нашу думку, її варто маркувати іншими стилістичними ремарками. Наведемо приклади словникових статей.

Слово **барва** словники подають у значенні «фарба» із ремаркою «рідко». Проте це виразний поетизм, що видно із ілюстративного матеріалу: *Якби я всіми барвами владала, то я б на барву барву накладала і малювала щирим самоцвітом* (Леся Українка).

Серед рідковживаної лексики з помилковим маркуванням ми виділили також лексику, що маркована у СУМі та ВТСі як «рідковживана», але є стилістично перспективною. Розглянемо певні значення слів. Наприклад: *але* – «1. уживається в значенні, близькому до неже, хіба, з відтінком здивування, сумніву»; «2. розм. уживається у підсилювальному значенні; оце, ото»; *безрідник* – «безрідна людина»; *бовтнути* – «кинути (раптом, важко)»; *братися* – «удаватися до яких-небудь дій, засобів» (братися на хитрощі); *безлік* – «безліч»; *блакитніти* – «видітися, виділятися блакитним кольором» (за аналогією до зеленіти, біліти); *брязкітка* – «брязкуча іграшка, якою бавлять дітей; брязкальце». Ми рекомендуємо зняти з поданих слів ремарку «рідко» і тим самим сприяти їх активізації у сучасному мовному вжитку. Варто було б їх також маркувати як «експресивне».

Деякі слова можна активізувати завдяки змінам у структурі словникової статті. Для цього реєстрове слово слід позначити ремаркою «рідко», а марковане як «рідковживане» поставити на місце основного реєстрового слова. Пор. у табл. 2.

Ми виокремили також лексику, що є ненормативною для сучасної української літературної мови, але у СУМі та ВТСі вона маркується як «рідковживана». У більшості випадків ідеться про русизми. Слова такого типу взагалі варто вилучити із реєстру словників і замінити їх на притаманні українській мові. Пор. у табл. 3.

Такий стан речей потребує перегляду ремарки «рідковживане», з тим, щоб у майбутніх виданнях, по можливості, уникнути неузгодженості у словниках.

Таблиця 2. Рекомендації щодо стилістичного маркування слів

Реєстрове слово у СУМі	Наша рекомендація
<i>Безтінний</i> -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтінювий</i> .	<i>Безтінювий</i> -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтінний</i> .
<i>Безпам'ять</i> , -і, ж, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безпам'ятство</i> .	<i>Безпам'ятство</i> -а, с, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безпам'ять</i> .
<i>Безпуття</i> , -я, с., <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безпутство</i> .	<i>Безпутство</i> -а, с., <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безпуття</i> .
<i>Безтільний</i> , -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтілесний</i> .	<i>Безтілесний</i> -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтільний</i> .
<i>Безтурбоття</i> , -я, с., <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтурботність</i> .	<i>Безтурботність</i> , -ності, ж., <i>рідко</i> . Те саме, що <i>безтурбоття</i> .
<i>Блошачий</i> , -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>блошиний</i> .	<i>Блошиний</i> , -а, -е, <i>рідко</i> . Те саме, що <i>блошачий</i> .

Таблиця 3. Рекомендації щодо заміни ненормативних для сучасної української мови слів

Реєстрове слово у СУМі, ВТСі	Російський відповідник	Наша рекомендація
<i>Безлюдіти</i>	<i>Обезлюднеть</i>	<i>Ставати безлюдним, пустельним</i>
<i>Безкорисний</i>	<i>Бескорыстный</i>	<i>Безкорисливий</i>
<i>Безпритомний</i>	<i>Беспритомный</i>	<i>Непритомний</i>
<i>Бистротекучий</i>	<i>Быстротечный</i>	<i>Швидкоплинний</i>
<i>Безтолковщина</i>	<i>Бестолковщина</i>	<i>Безладдя</i>
<i>Безхитрісний</i>	<i>Бесхитростный</i>	<i>Простодушний</i>
<i>Бездільник</i>	<i>Бездельник</i>	<i>Нероба</i>
<i>Бліднуватий</i>	<i>Бледноватый</i>	<i>Блідуватий, злегка блідий</i>
<i>Благоустроюватися</i>	<i>Благоустроиваться</i>	<i>Впорядковуватися</i>
<i>Блідний</i>	<i>Бледный</i>	<i>Блідий</i>
<i>Балагур</i>	<i>Балагур</i>	<i>Базікало</i>

Отже, на основі аналізу виявлених у опрацьованих словниках недоліків розроблено пропозиції, урахування яких при перевиданні словників або укладанні нових дасть змогу удосконалити маркування застарілих та рідковживаних слів, а отже, й поліпшити якість словника. Результати нашого дослідження можуть бути використані як для корекції реєстру при укладанні словників, так і безпосередньо для маркування слів у реєстрі:

- шляхом дотримання послідовності як при тлумаченні, так і при стилістичній характеристиці слів. Наприклад, варто усунути ремарку «застаріле» при словах *баршувати, буклі, благий, блудливий*; ремарку «рідко» при словах *абракадабра, агенція, бездумство, вепр*. А наведені слова кваліфікувати як «розмовні», «книжні» або ж як стилістично нейтральні в кожному окремому випадку;
- шляхом чіткого розмежування у рамках словникової статті ремарок «застаріле» та «історизм».

Наприклад, ремаркою «історизм» варто позначити слова *аршин, богдыхан, вивід*, що в опрацьованих словниках марковані як «застарілі». На наш погляд, ремарку «застаріле» варто залишити лише для архаїзмів, як-от *адюльтер, аран, бугорчатка*. Ми вважаємо, що слова з ремарками «історизм», «застаріле» для сучасного мовця є завжди експресивними;

- шляхом обов'язкового використання ілюстративного матеріалу з різних стилів мови для вироблення, по можливості, об'єктивних критеріїв комбінованого маркування. Зокрема, використовувати у словникових статтях приклади з конфесійного стилю української літературної мови, який на тривалий час було усунуто. Ремарки «застаріле» та «рідковживане» відображають динамічні процеси в мові і тому й надалі мають залишатися об'єктом дослідження, що, безумовно, сприятиме удосконаленню наукових засад словникарства.

1. Великий тлумачний словник / [за ред. В. Т. Бусела]. – Ірпінь : Перун, 2004. – 1718 с.
2. Російсько-український словник: У 3 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – Т. 1–3.
3. Словник української мови: В 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда, А. А. Бурячка]. – К. : Вид-во Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, 1970. – Т. 1. – 827 с.
4. Білодід І. К. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 128–185.
5. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні : Навч. пос. для студ. філол. спец. / Н. І. Бойко. – Ніжин : Ніжинський держ. пед. ун-тет ім. М. Гоголя, 2002. – 218 с.
6. Бурячок А. А. Функціонально-стильова оцінка слів у словнику української мови / А. А. Бурячок // Лексикологія та лексикографія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 78–95.
7. Ващенко В. С. Слово та його значення : Пос. з лексикології / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1976. – 316 с.
8. Грищенко А. О. Сучасна українська літературна мова / А. О. Грищенко. – К. : Вища школа, 2002. – С. 192–196.
9. Горобець В. Й. Історизми та застаріла лексика у словнику української мови (до питання про кваліфікацію і методику опрацювання) / В. Й. Горобець // Слово і фразеологізм у словнику. – К. : Наук. думка, 1980 – С. 187–193.
10. Дзюбишина-Мельник Н. Південно-західні впливи у текстах письменників підросійської України кінця XIX – початку XX ст. / Н. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. – К., 2006. – Т. 60. – С. 3–13.
11. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 254 с.

12. Огієнко І. І. Український стилістичний словник / І. І. Огієнко. – Львів : З друк. наук. тов-ва ім. Шевченка, 1924. – 495 с.
13. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2003. – 286 с.
14. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1992. – С. 63-86.
15. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – К. ; Кам'янець-Подільський : Вид-во Кам'янець-Подільського ін-ту, 1996. – 191 с.
16. Українська мова у XX сторіччі : історія лінгвоциду : 2-ге вид. / [за ред. Л. Масенко.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 399 с.

O. Zaytseva

MARKERS «ANCIENT» AND «RARE USED» IN THE UKRAINIAN LANGUAGE DICTIONARIES OF THE SECOND HALF OF THE 20th – BEGINNING OF THE 21st CENTURY

The article is devoted to the study of ancient and rare used vocabulary which is fixed in the Ukrainian language dictionaries of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. The cases of incorrespondencies in marking ancient and rare used vocabulary were found and its status in modern Ukrainian literary language was studied. Suggestions for marking this vocabulary are added.

Key words: Ukrainian language, stage direction, marking, antiquated, seldom used, dictionary, language norm.

УДК 811'111'276.1:159.923.35:328.1

Зернецький П. В., Рябоконт Г. Л.

ТИПОВІ ТА ОСОБИСТІСНІ РИСИ ДИСКУРС-ПОРТРЕТУ БРИТАНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ

Статтю присвячено одному з нових аспектів лінгвістичних досліджень – методу дискурс-портретування, що допомагає дослідити сприйняття навколишнього світу учасниками мовленнєвої діяльності, в даному випадку – основними учасниками британських парламентських дебатів – парламентарями, відповідачами (представниками виконавчої та судової влади) і спікером. На підставі аналізу їхніх висловлювань, що за прагматичною спрямованістю можна поділити на адресант-, адресат-, кортеж- та код-орієнтовані, визначаються особистісні та типові риси дискурс-портрету, що в свою чергу відображає картину їхнього світосприйняття.

Ключові слова: дискурс, каузально-генетична теорія дискурсу, дискурс-портрет, адресант-, адресат-, кортеж-, код-ідентифікувальні дискурс-категорії, мовленнєва діяльність, британські парламентські дебати.

Всесвітні процеси глобалізації та інтеграції, що проникають у всі сфери сьогоденного життя, вимагають удосконалення підходів до пізнання особистості як центральної фігури цих процесів і вивчення мови, через яку відбувається спілкування та взаємодія між розумними представниками навколишнього світу. Розширення сфер комунікації зумовлює потребу глибшого дослідження цього феномена людського життя, залучення нових прогресивних методів, які б уможливили детальніше вивчення мовної особистості,

а саме – стратегій і тактик побудови різного типу висловлювань, що продукуються в різноманітних мовленнєвих ситуаціях і дають уявлення про картину світосприйняття індивіда. Одним із способів, що допомагає зрозуміти когнітивні механізми, задіяні при побудові висловлювань, а на основі цього глибше дізнатися про психологічний портрет індивіда, є метод змалювання дискурс-портрета, або дискурс-портретування, адже саме мовленнєва діяльність якнайповніше відображає мисленнєво-психологічні процеси.